

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ AKİF QIZI NƏCƏFOVA

SAHİBKARLIĞIN SOSİAL-İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ
VƏ ONUN YÜKSƏLDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5308. 01 – Ümumi iqtisadiyyat

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi
Əli Qənbərəli oğlu Əlirzayev

Rəsmi opponətlər: iqtisad elmləri doktoru
Həydər Sərdar oğlu Həsənov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Əbdül-Səməd Həsənağa oğlu Həsənov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin
Sosial Müdafiə Nazirliyi “Əmək və Sosial
Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris
Mərkəzi”

Dissertasiyanın müdafiəsi «15» may 2013-cü il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin D 02.051 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertasiya şurası.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «12» aprel 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının
elmi katibi, i.ü.f.d.:**

dos.Z.İ.Mustafayeva

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan iqtisadiyyatı mürəkkəb bazar münasibətləri, rəqabətqabiliyyətli məhsullar və dünya maliyyə-iqtisadi sisteminə integrasiya olunmaq kimi cəhətlərlə xarakterizə olunur. Hazırda ölkə iqtisadiyyatı qarşısında duran ən mühüm vəzifə sahibkarlığın inkişafına nail olmaq üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilini, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyini və idarə edilməsini təkmilləşdirməkdir.

Ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun inkişafını sürətləndirmək məqsədilə bu sahəyə xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsində, sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsində, sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin lisenziyalaşdırılmasında və sahibkarlığa dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və «Regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər)» müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sahibkarlığın inkişafı üzrə qəbul edilmiş Dövlət Proqramları sahənin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin sistemliliyini təmin etmiş və bu tədbirlər vahid strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Sahibkarlığa dövlət himayəsi ölkənin inkişaf səviyyəsi, sosial-iqtisadi şərait, inkişafın müasir mərhələsində qarşıya qoyulmuş vəzifələr və digər amillərin təsiri ilə şərtlənir. Sadalanan amillərin təsiri nəzərə alınaraq, ölkəmizdə sahibkarlığın müdafiəsi və inkişafının dövlət sistemi daxilində Azərbaycan modeli yaradılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın sosial-iqtisadi səmərəliliyi, sosial nəticələri, onların tətbiqi və proqnozlaşdırılması metodiki xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu baxımdan sahibkarlığın təşkili, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi problemləri və idarə edilməsi sahibkarlıqla məşğul olan alimlər üçün yeni mərhələdir, həmçinin sahibkarlığın sosial-iqtisadi səmərəliliyi müasir şəraitdə tədqiqat obyektinə kimi aktualdır.

Iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ÜDM-in, əhalinin pul gəlirlərinin, istehsal və xidmətin həcmnin, iqtisadiyyata qoyulan xüsusi kapitalın (investisiyaların), bu kimi makroiqtisadi göstəricilərin artımına birbaşa təsir göstərir. Sahibkarlıq fəaliyyəti insanlar arasında münasibətlərin qurulmasını və eyni zamanda insanlarda özünə tələbat prinsiplə-

rinin üstün mövqə tutmasını əsaslandırır. Bu baxımdan sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi səmərəsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında xüsusilə aktualdır.

Aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlik ki, sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi və sosial hədəflərlə tarazlı inkişaf etdirildikdə o davamlı strategiyanın əsası kimi formalaşır. Bu və ya digər məqsədlər və prioritetlər baxımından sahibkarlıq fəaliyyətinin rifah probleminin təhlili və təkmilləşməsi qanunauyğunluqlara qiymət verməklə aktual bir tədqiqat obyektidir. Dissertasiya işinin əsas məqsədi sahibkarlıq və rifah problemlərinə sistemli yanaşma və vahid sistem kimi baxılmasını təmin edir.

Həmçinin sahibkarlığın və rifah problemləri üzvi surətdə bağlı sahələr olmaqla struktur idarəetmə və təşkilati iqtisadi mexanizmlərin səmərəsi ilə əlaqələndiyi üçün nəzəri istiqamətlər və praktiki yollar hazırlamağı tələb edir. Məhz bu səbəbdən də sahibkarlığın sosial-iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onun nəzəri-metodoloji və konkret təcrübəvi xarakter daşıyan problemlərinin kompleks şəkildə tədqiq edilib öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat mövzusunun seçilməsində də əsas məqsəd bundan ibarət olmuşdur.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi tədqiqatlarda sahibkarlığın idarə olunması və sosial-iqtisadi səmərəlilik aspektləri geniş şəkildə öyrənilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili, onun investisiya təminatı, vergi yükünün azaldılması, kadr təminatı və s. məsələlər respublikamızın və xarici ölkə alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş və önəmli tövsiyələr işlənilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin təşkilati, sosial-iqtisadi, hüquqi aspektləri A.A.Nadirovun, Z.Ə.Səmədzadənin, Ə.X.Nuriyevin, Ş.H.Hacıyevin, Ş.M.Muradovun, Ə.Q.Əlirzayevin, A.Ş.Şəkəraliyevin, K.A.Şahbazovun, T.N.Əliyevin, Ş.S.Qafarovun, M.Ə.Əhmədovun, İ.H.Aliyevin, R.T.Həsənovun, T.Ə.Quliyevin, T.A.Hüseynovun, M.Ə.Məmmədovun, A.F.Musayevin, M.C.Ətaqışiyevin, S.V.Salahovun, İ.H.İbrahimovun, V.M.Niftullayevin, Q.N.Manafovun, H.S.Həsənovun, A.F.Abbasovun və başqalarının əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Sahibkarlığın təşkili, sosial-iqtisadi səmərəliliyi, risk-menecment məsələləri, biznes-prosesin tənzimlənməsi, riskin idarə edilməsi məsələləri xarici ölkə alimlərindən: K.V.Baldin, J.Y.Bıkov, A.İ.Volkov, V.V.Qrişin, M.Q.Lapusta, V.P.Korçagin, V.N.Naumov, Y.B.Rubin, L.N.Tepman, R.A.Tleptserişev, L.N.Sazo-

nova, V.S.Stupakov, Q.V.Çernova və başqalarının əsərlərində müxtəlif səpkidə şərh edilmişdir.

Sahibkarlıq və rifah problemləri ayrı-ayrılıqda öyrənilsə də onun sistemli təsviri iki problemin kompleks tədqiqi və qarşılıqlı əlaqəsi halında mümkündür. Bununla bağlı dissertasiya işində iki əsas iqtisadi inkişaf istiqamətinin metodoloji bağlılığın idarə edilməsi prinsipləri işlənilmişdir. Məhz yeni yanaşma yolu ilə sahibkarlığın sosial-iqtisadi səmərəsi prioritet istiqamət kimi qiymətləndirilmiş və sahibkarlıq iqtisadi artımın amili, əhali rifahının yaxşılaşdırılmasının maliyyə nəticəsi kimi qəbul olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və əsas vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanla sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin nəzəri-metodoloji əsasının və mövcud vəziyyətinin öyrənilib qiymətləndirilməsi əsasında onun təkmilləşdirilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- mövzuya dair respublika və xarici ölkə alimlərinin əsərlərinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi əsasında sahibkarlıq münasibətlərinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin sistemli araşdırılması;

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi inkişaf və sahibkarlıq arasında qarşılıqlı əlaqələrin metodiki əsaslarının və proqnozlaşdırılmasının prinsiplərini təhlil edib, perspektiv makroiqtisadi islahatlar proqramının istiqamətlərini təkmilləşdirmək;

- sahibkarlığa dövlət köməyi institutlarının təşkilati-iqtisadi mexanizmlərini və onun qanunvericilik əsaslarının formalaşmasını tədqiq etmək və təkliflər vermək;

- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, onun dinamikasını və sosial-iqtisadi amillərin rolunu ölçmək metodikasını verməklə, konkret sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial nəticələrini əsaslandırmaq;

- regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında maliyyə, büdcə-vergi mexanizmlərindən istifadə etməklə onların sosial səmərəsinin yüksəldilməsi yollarını açıqlamaq;

- sahibkarlığın sosial səmərəsini yüksəltmək üçün gəlirlərinin maksimumlaşdırılması, əhali gəlirlərinin formalaşmasında onun rolunun yüksəldilməsi və gəlirlərin istifadəsinin səmərəli istiqamətlərini

müəyyən etmək;

- Azərbaycanda dövlət və qeyri-dövlət sahibkarlığının nisbət və inkişaf meyllərini göstərmək;

- sahibkarlığın inkişafında dövlətin rolu, onun sahibkarlığa təsir mexanizmlərini təkmilləşdirmək və uyğun olaraq perspektiv istiqamətdə dövlət proqramlarının əsaslandırılması yollarını müəyyənləndirmək.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti, predmetini isə sahibkarlığın inkişafında sosial-iqtisadi səmərəlilik, onun resurs və maliyyə təminatı, idarə edilməsi, səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri və digər iqtisadi proseslərin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını bazar iqtisadiyyatının əsas amili və inkişafının təminatı olan sahibkarlığın formalaşması zəruriyyəti və əsas prinsipləri təşkil edir. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını sahibkarlıq və sosial-iqtisadi səmərəlilik arasında məntiqi əlaqə və qarşılıqlı tənzimləmə mexanizmləri təşkil edir. O cümlədən, dünya və MDB ölkələrinin, Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və sərəncamları, AR Nazirlər Kabinetinin qərarları, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatları, sahibkarlıq sahəsində Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar və s. bu kimi müvafiq qanunvericilik və normativ sənədlərdə irəli sürülmüş müddəalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müqayisəli-statistik, sistemli təhlil, iqtisadi və digər hesablama metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi sahibkarlığın sosial səmərəsinin qiymətləndirilməsində metodiki astektləri təşkil edir. Əsas elmi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi inkişaf amili olaraq sahibkarlıq və əhalinin rifahı arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri-metodoloji prinsipləri müəyyənləşdirilmiş və onun tədqiqinin metodiki aspektləri açılmışdır;

- sahibkarlığın sosial mahiyyəti, onun meyar və göstəriciləri geniş halda açıqlanmış və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir – sosial inkıfəf baxımından;

- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə onun sosial nəticələri arasında əlaqənin, o cümlədən yeni iş yerləri, yoxsulluğun azaldılması və regionun

sosial-iqtisadi inkişafı arasında əlaqənin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmiş və perspektiv mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir - əhalinin rifahı baxımından;

- sahibkarlığın inkişafının dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri iqtisadi artım və sahibkar maraqlarının ödənilməsi baxımından tərtib edilmişdir;

- sahibkarlıq strukturlarının iqtisadi və sosial cəhətdən səmərəliliyi və rifaha təsir edən prioritetlər təhlil edilmişdir;

- sahibkarların innovasiya və risk qabiliyyətlərinin tam reallaşması, elmtutumlu, rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracı imkanlarının artırılması yolları tədqiq edilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti dinamikasının, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyinə təsirinin təhlili arasında nəzəri və praktiki təkliflər verilmişdi.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması və həmçinin istehsal və istehlak strukturunu təkmilləşdirmək üçün müvafiq icra orqanlarına tövsiyələr təqdim etməkdir. Tədqiqat işində əldə edilən nəticə və təkliflərdən əhalinin yaşayış minimumu haqqında qanuna dəyişikliklər edilməklə, sahibkarlığa kömək fondunun fəaliyyətinin təkmilləşməsi və həmçinin regionların kompleks iqtisadi inkişaf perspektivləri üçün təkliflər verilməsində, regionlarda sahibkarlığın və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı məqsədli proqramların işlənilib hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Həmçinin elmi-tədqiqat institutlarında, sahibkarlıq haqqında hüquqi-normativ sənədlərin təkmilləşdirilməsində, regionların sosial-iqtisadi inkişafında sahibkarlıq fəaliyyəti konsepsiyasının hazırlanmasında və s. istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin nəticələri Kürdəmir Regional Aqrar Elm Mərkəzində müzakirə edilmiş və gələcəkdə iqtisadi rayonda sahibkarlığın inkişafında istifadə olunması üçün qəbul edilmişdir (Arayış 31.05.2011-ci il).

Tədqiqat işinin nəticələrinin çap edilməsi və aprobasiyası. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili Institutunda keçirilən elmi konfraslarda məruzə edilmiş, dissertasiyanın mövzusunə uyğun, 8 adda (3,7 ç.v.) elmi məqalə və tezis respublikada və xaricdə dərc etdirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı olmaqla, kompyuter yazısı ilə 160 səhifədən ibarətdir. İşin daxilində 7 sxem, 6 şəkil və 20 cədvəl istifadə edilmişdir. Ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan, rus, ingilis dillərində olan 113 adda ədəbiyyat mənbəyi və İnternet səhifəsi göstərilmişdir. Elmi iş aşağıdakı quruluşa malikdir:

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. Sosial-iqtisadi inkişafda sahibkarlığın rolu və onun sosial səmərəsinin tədqiqi metodologiyası

1.1. Müasir sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası və sahibkarlığın təşkilinin nəzəri məsələləri

1.2. Sahibkarlığın sosial səmərəliyinin ölçülməsi və tədqiqi metodologiyası

1.3. Sahibkarlığın inkişafında sosial dövlətin rolu və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

II FƏSİL. Azərbaycanda sahibkarlığın mövcud vəziyyəti və sosial inkişaf meyillərinin təhlili

2.1. Müasir şəraitdə sahibkarlığın inkişafının sosial amilləri və onların dinamikasının təhlili

2.2. Sosial sferada sahibkarlığın inkişafının əsas xüsusiyyətlərinin tədqiqi

2.3. Sahibkarlığın sosial iqtisadi proseslərlə əlaqəsinin qiymətləndirilməsi

III FƏSİL. Sahibkarlığın sosial səmərəsinin yüksəldilməsində təşkilati-iqtisadi tədbirlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Sahibkarlıq gəlirlərinin artırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları

3.2. İstehlak bazarının və əhalinin tələbatının formalaşmasında sahibkarlığın inkişafı perspektivləri

3.3. Sahibkarlığın inkişafının sosial nəticələri və perspektiv istiqamətləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

1. Müasir sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası və sahibkarlığın təşkilinin nəzəri məsələləri.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması xüsusiyyətləri onun ilkin bazasının yaradılması yollarına, iqtisadi artımda roluna və əhali üçün transfert gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Sahibkarlığın yaradılmasında özəlləşdirmə və özəlləşdirmədən sonrakı inkişaf istiqamətləri, sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Müasir iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi həmin potensialın istifadəsinin səmərəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Sahibkarlığın istehsal həcmi əhaliyə göstərdiyi xidməti, dövlət büdcəsinin formalaşmasındakı rolunu, ixracat məhsulundakı xüsusi çəkisi və onların dəyişmə dinamikasını, sahibkarlığın makroiqtisadi səmərəsini yüksəldir. Sahibkarlığın sosial rolu istehsal, bölgü və mübadilə prosesindən sonra əhali üçün zəruri olan ehtiyatlarının ödənilməsi üçün tələb və təklifin tarazlığı, tələbatın ödənilməsi istiqamətində yaxınlaşma səviyyəsi ilə ölçülür. Həmçinin sahibkarlığın bazar münasibətlərində rolu əmtəə və xidmət bazarında pul kütləsi və əhalinin istehlak səviyyəsinin artımı ilə müəyyənləşir.

Sosialyönlü iqtisadiyyat istehlak və bölgü münasibətlərini tənzimləmək üçün maliyyə, maddi və təşkilati mexanizmlərdən istifadə etmək yolu ilə reallaşır. Sosialyönlü tənzimləmə sosial ehtiyatları nəzərə almaqla mərhələ-mərhələ və yaxud birbaşa resurs təminatı ilə həyata keçirilir. Əmumi daxili məhsulun artımı hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin artırılması, əmək haqqı və transfert gəlirlərinin yüksəldilməsi meyllərini təmin edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətin və sosial təminatın maliyyə mənbəyi, resurs təminatının istehsal mənbəyi rolunu oynayır.

Sahibkarlığın inkişaf tempi ilə sosial-iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə məhdud və konkret göstəricilər yolu ilə mümkün olur. Belə ki, sahibkarlığın sahə, ərazi və məhsullar üzrə bazarı tələb və təklifin formalaşma dinamikası sahibkarlığın rolunu qiymətləndirməyə birbaşa və dolayısı yolla təsir edir.

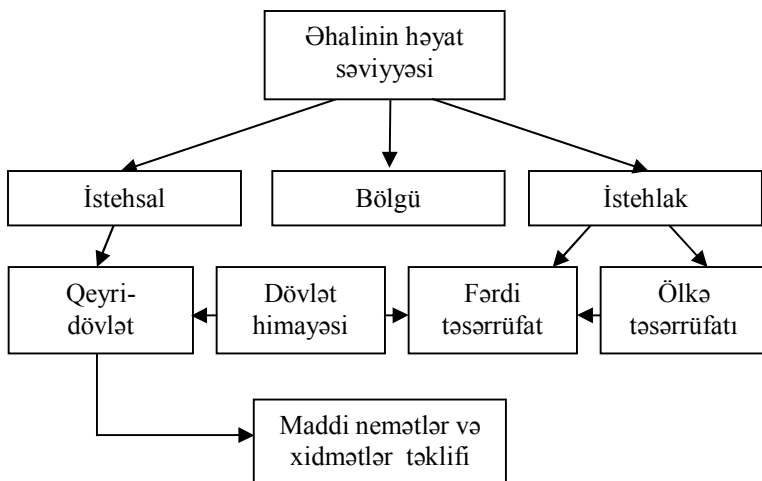
Sahibkarlığın formalaşması meylləri, onun struktur inkişafı ayrı-ayrı global məqsədlər və tənzimləmə aspektlərini nəzərə almaqla hesablanır. Ölkənin iqtisadi artımının müəyyən səviyyədə saxlanılması, bazarda sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət arasında tarazlı inkişaf

dinamikasının müəyyənləşdirilməsi və həmçinin sosial tələbat üçün normativ standart şəraitinə stimulyaradılması məhz sahibkarlığın tənzimlənməsi strategiyasını formalaşdırır.

Ümumi daxili məhsulun artımı ilə yanaşı özəl sektorun bütün göstəricilər üzrə xüsusi çəkisi artım meylinə malikdir. İqtisadiyyatda özəlləşdirmə və dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi prosesi ilə yanaşı qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun payı artır və onun bazar tələbinə uyğun məhsul və xidmət istehsalı imkanları genişlənir.

Qeyri-dövlət sektorunun sosial inkişafda rolu onun əhali və dövlət gəlirlərində, bazar təklifinin formalaşmasında rolu ilə müəyyənləşir.

Sahibkarlığın sosial mövqeyi istehsal və istehlak bazarında əmtəə və xidmət təklifini təmin etməklə əldə olunan səmərə ilə ölçülür. Məhz bu proseslər arasında əlaqənin funksional konkret əmtəə və xidmət üzrə əlaqəsi parametrik əlaqə ilə ifadə olunur. Bu əlaqəni aşağıdakı sxem 1-də təsvir etməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Sxem 1. Əhalinin həyat səviyyəsi və onun tənzimlənməsində dövlət siyasəti

Sahibkarlığın formaları və təşkilatı quruluşu müvafiq tələbatın ödənilməsinə təsiri nəzərə alınmaqla formalaşdırılır və idarə olunur.

Sahibkarlığın sosial mahiyyəti əhalinin məşğulluğunda onun rolunun artması ilə təzahür olunur. İstehsalyönlü fəaliyyət dövlət və əhali gəlirlərinin bölgü və yenidən bölgüsü yolu ilə istehlak səviyyəsini yaradır. İstehlakın istehsal, bölgü və mübadilə nəticəsində formalaşması onun səmərəsi ilə müəyyənləşir. Sahibkarlığın formalaşması amili olaraq bazar segmentləşməsi əsas rol oynayır. Bazar segmentinin formalaşması və dinamikasına əhalinin rifahı, onların gəlirləri və həmçinin sahibkarın mənfəət əldə etmək məqsədi ilə xarici ölkələrə ixracatı böyük təsir edir. Sahibkarlıq və əhali tələbatı arasında bazarın özünün qarşılıqlı əlaqəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bazar tələbatı istehsal strukturunu, sahibkarların istehsal etdiyi məhsulun marketing quruluşunu və onun planlaşmasının əsas istiqamətlərini formalaşdırır.

2. Sahibkarlığın inkişafında sosial dövlətin rolu və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.

Sosial dövlətin səciyyəvi cəhətləri onun sosial siyasətində öz əksini tapır. Dövlətin sosial siyasəti bütövlükdə ümumi siyasətinin bir hissəsi olub cəmiyyətlə onun üzvləri arasında, habelə müxtəlif sosial qruplar arasında yaranan, onların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi, həyat tərzinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olan münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətidir. Müasir sosial dövlətlərin fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Bu fəaliyyətin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi;
- sosial bərabərliyə nail olunması;
- insanların sağlamlığının qorunması;
- sosial təminatlar, sığorta və sosial xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- ailəyə, valideynlərə və uşaqlara dövlət yardımı göstərilməsi;
- hamı üçün mümkün ola bilən təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və s.

Müasir bazar iqtisadiyyatı cəmiyyət üzvlərinin çoxtərəfli tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənmişdir. Bununla yanaşı, sənaye cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələr öz vətəndaşlarını dövlətin köməyi ilə sosial-iqtisadi proseslərdə müdafiə edirlər. Sosial bazar iqtisadiyyatı konsepsiyasının dövlət siyasəti, cəmiyyətin bütünlükdə və iqtisadiyyatın səmərəli strukturunun sosial sistemin möhkəmlənməsinə, iqtisadi effektivliyin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənməsidir.

Sosialyönümlü iqtisadiyyat sosial iqtisadi sistem olub, bütün mülkiyyət formalarının plürealizmi əsasında fəaliyyət göstərir. Vətəndaşların şəxsi azadlığı, bazar rəqabətinin sərbəstliyi, qiymətdoyma və s. əsasında dövlətin iştirakı ilə milli məhsulun əməyə görə ədalətli bölgüsünü həyata keçirir, əhalinin maddi mühafizəsinə zəmanət verir.

Sosial bazar iqtisadiyyatında dövlətin sosial siyasəti elə formalaşmalıdır ki, birincisi, öz kapitalına görə əhalinin gəlirlərinin artması təmin olunsun, ikincisi, cəmiyyətin iqtisadi və sosial məsuliyyətinin artırılması yolu ilə himayədarlıq aradan qaldırılsın, üçüncüsü, əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi yaradılsın.

Əhalinin sosial rifahı ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində dövlətin iştirakı ilə birbaşa bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatının mahiyyəti azad əmtəə mübadiləsindən, xüsusi mülkiyyətin və mülkiyyətçinin hüquqi maraqlarının sarsılmasından, əməyin və xüsusi sahibkarlığın azadlığından ibarətdir.

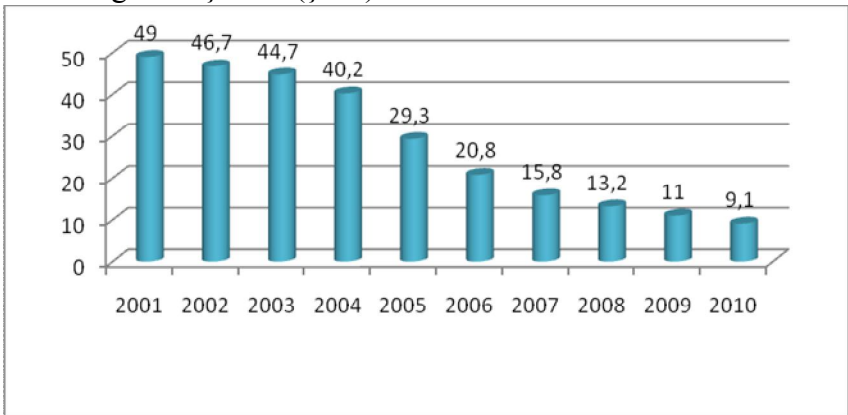
Sosial dövlət konsepsiyası sahibkarlıq sferasında yeni iş yerlərinin açılması, əhali gəlirlərinin artımı və sahibkarlıq fəaliyyətinin büdcə və resurs potensialında rolu ilə müəyyənləşir. Dövlət sahibkarlığın inkişafı üçün özünün maliyyə mexanizmləri və təşkilati-iqtisadi vasitələri ilə təsir edir. İlk növbədə sosial dövlət sahibkarlığın qorunması onun bazar mühitü şəraitində ədalətli və təşəbbüskarlığı üçün mexanizmlərin yaradılması əsas yer tutur. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qanunlar prezident fərmanları və yaradılan mexanizmlər sahibkarlığın hüquqi normativ bazasını yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində dövlətin rolu lisenziya, maliyyə-kredit resursları və s. sahibkarlıq məhsullarının istifadəsi və reallaşması üçün əlverişli mühitün yaradılması ilə baş verir. İlk növbədə sahibkarlığın ərazi və sahə strukturuna təsiri və mikro səviyyəsi idarəetmə mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Sahibkarlığın inkişafında dövlətin rolu geniş spektr və hərtərəfli mexanizmlər ilə baş verdiyi üçün, bir mənalı amillərlə dəyişmə dinamikasını təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq qeyri mümkündür. Ona görə də sahibkarlığın sosial aspektlərinə dəstək verən və bu sahədə dəyişmələri bir başa doğuran tədbirlər məcmuu sosial dövlət funksiyası kimi qəbul olunur.

3. Müasir şəraitdə sahibkarlığın inkişafının sosial amilləri və onların dinamikasının təhlili.

Sahibkarlığın inkişafı liberal iqtisadiyyata və özəlləşməyə daha

geniş imkanlar yaradır. O cümlədən, qazanc əldə etmək üçün fiziki şəxslər müxtəlif avadanlıqlar və yaxud minik maşınları, kombaynlar, traktorlar alıb onların hesabına əmtəə və xidmət istehsal edirlər. Bugünkü bazar tələbinin ödənilməsində fərdi təsərrüfat sahibkarlıq yaratmadan yaxud əhalinin yaşayış səviyyəsini saxlamaq üçün aparıcı həlqə rolunu oynayır. Ona görə də əhalinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasının iqtisadi və sosial tərəfi əsasən onun təşəbbüsü, peşə hazırlığı ənənəvi əmək verdişləri ilə yanaşı onun təminat səviyyəsi və özəlləşmə payı ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan özəlləşmə zamanı bəzi resursların təyinatına və peşə sənətinə uyğun düşməməsi, resursların sonrakı inkişafının dayanmasına, yaxud həmin resursların xaricə axını və ya təyinatının dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Yoxsulluq həddinin azalması kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına səbəb olur. Ona görə də əhalinin rifahının yaxşılaşması onun gəlirləri ilə zəruri xərcləri arasında fərqlərin azalması istehsal xarakterli fiziki şəxs kimi fərdi fəaliyyət məqsədi ilə alınan avadanlıqların artmasına gətirib çıxarır (şəkil).

Şəkil .Yoxsulluğun illər üzrə səviyyəsi, faizlə

Respublikamızda yoxsulluğun səviyyəsi 2001-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 49%-dən 39,9% bəndi azalaraq 9,1%-ə enmişdir. Əlbətdə ki, yoxsulluğun azalması ölkəmizdə aparılan uğurlu sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsidir. Belə ki, ölkə əhalisinin sosial vəziyyətinin getdikcə yaxşılaşması yoxsulluğun azaldılmasına öz təsirini göstərmiş və 2011-ci il ərzində yoxsulluq səviyyəsi 1,5 faiz bəndi azalaraq 7,6 faizə enmişdir.

Əhalinin pul gəlirlərinin artması ilə əhalinin xərc strukturunda sahibkarlıq xərclərinin artması da sahibkarlığın sosial bazasını və rifah aspektini müəyyənləşdirir. Əhalinin sahibkarlıqla məşğul olması üçün dövlət bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq maliyyə və maddi resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması, bütün fərdi şəxslərə sahibkarlıq prioritetlərindən asılı olaraq bölgüsü və güzəştlərin verilməsi mexanizmləri tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında xüsusi vəsaitlərin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün cəlb olunması, sahibkarlıq assosiasiyaları, inqibatorları və kredit ittifaqları kimi birləşmiş iqtisadi sosial formaları istehsal həcmi və xidmət sferasını genişləndirir. Sahibkarlıq formaları ayrı-ayrı pul vəsaitləri olan əhalinin qütbləşmə səviyyəsindən və onların əmlak, pul vəsaitlərinin xarakterindən asılı olaraq formalaşır. Fərdi sahibkarlıq növü isə onun resurs potensialının xarakterindən, məzmunundan və təbii resursların istehlak seqmentləri üçün təsnifatlaşdırma səviyyəsindən və onun strukturundan asılıdır. Sahibkarlığın uyğun olaraq sadalanan amillərdən asılı olaraq dinamikası, onun forması və inteqrasiya səviyyəsi, sahələrarası əlaqə forması və miqyası genişlənir. Genişlənmə son nəticədə sahibkarların sosial amillərə görə tiplərinə bölünür ki, bu tiplərin proqnozu sosial amillərin bütövlükdə dəyişmə meyllərini, perspektivini və uyğun dövlət tədbirlərini əsaslandırır. Respublika iqtisadiyyatını, tikinti resurslarında istifadə edərək coğrafi-təbii və iqtisadi amil kimi, ənənəvi əmək prosesi kimi inkişaf edir və bazar iqtisadiyyatı şəraitində çevik olaraq transformasiya olunur.

Sahibkarlığın inkişafı əhalinin və hər bir ailənin əmlakının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi sərəfəsi və ondan bazar tələbinə uyğun istifadəsi seqmentini təşkil edir. Sahibkarlıq ənənəsi Azərbaycan Respublikasında şəxsi təsərrüfat tələbatının ödənilməsində də fəal rol oynamışdır. O cümlədən, bir sıra rayonlarda heyvandarlıq, əkinçilik, ot, süd, meyvə-tərəvəz və digər ərzaq məhsulları natural tələbatın ödənilməsi mənbələrini oynamışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərdi təsərrüfatın çərsivəsi genişlənmiş, torpaq üzərində uzun müddətli mülkiyyət hüququ, həmçinin daşınmaz əmlakın artması təkrar istehsal və icariyyə haqqı ilə fərdi təsərrüfatçılıq imkanlarını çoxaldır. Sosialist planlı təsərrüfat sistemində bir sıra ərzaq məhsulları respublikanın özünün imkanları hesabına istehsalı mümkün olsa da xaricdən gətirilməsi, mərkəzləşdirilmiş plan əsasında həyata keçirilirdi ki, bu da respublikanın əmək məcəlləsində birtərəfli ixtisaslaşmaya və

vahid «sistem» kimi respublikaların bir-birindən asılılığı ilə mümkün olmuşdur.

Əhalinin pul gəlirlərinin tərkibində mülkiyyətdən olan gəlirlərin dinamikası əmlakın artması və onun istifadəsi ilə artır. Respublikada əhalinin xeyli hissəsi birbaşa əmlakın istifadəsi və icariyyəsindən əldə olunan gəlirlərlə digər tələbatını ödəyir və sahibkarlığının iqtisadi gücünü yeni yığım və restruktizasiya rolu ilə təkmilləşir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, gəlirlərin 69,9%-i son istehlak, 8,1%-i vergilər, sosial sığorta və könüllü üzvlük haqlarının ödənilməsinə, 20,6%-i isə əmanətlərin və kapitalın artırılmasına sərf edilmişdir. 1995-2010-cu illər ərzində orta aylıq əməkhaqqı 26,5 dəfə artaraq 331,5 manat təşkil etmişdir. (cədvəl 1)

Cədvəl 1.

Əhali gəlirlərinin dinamikası (milyon manat)

	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Gəlirlər	4047.3	8063.6	14558.2	20735.4	22601.1	25605.6
İlkin gəlirlər	3136.9	6394.2	11899.6	16979.5	19215.6	22175.7
o cümlədən						
İşçilərə əmək ödənişləri	1021.1	2954.8	4474.8	5871.7	6377.8	6694.8
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir	2114.4	3432.6	7343.2	10881.3	12625.2	15122.4
Mülkiyyətdən gələn gəlir	1.4	6.8	81.6	226.5	212.6	358.5
Alınmış cari və əsaslı transferlər	910.4	1669.4	2658.6	3755.9	3385.5	3429.9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2011.

2010-cu ildə əhalinin gəlirləri 113.3 faiz təşkil edir. Sahibkarlıq gəlirləri pul gəlirlərinin 2009-cu ildə 83,1%-ni, əmək haqqı gəlirləri isə 26,4%-ni, əmlak gəlirləri ilə bütün pul gəlirlərinin 1,0%-ni təşkil edir. Sahibkarlıq uyğun olaraq sosial amil olaraq istehlak davranışını ailənin tələbat sistemini müəyyənləşdirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin gəlirləri 2009-cu ildə 2000-ci ilə nisbətən 5,5 dəfə, əmək haqqı gəlirləri üzrə 5,8 dəfə artmışdır. Bu rəqəmlərin dinamikası göstərir ki, sahibkarlıq gəlirlərinin artımı onun tələbatının artım tempi ilə uyğunlaşır. Makro səviyyədə artım gəlirləri üstələyir. Beləliklə, sahibkarlığın artım tempini ümumi daxili məhsu-

lun uyğun artım tempindən uyğunlaşması (3,1%) təsadüfi deyil, Azərbaycan Respublikasında tarazlı və dinamik inkişaf arasında nisbətlərdir. Sahibkarlığın sosial amil olaraq ayrı-ayrı sosial demografik qrupların əməyindən istifadə etmək imkanlarını genişləndirilməsi və bəzi sahibkarlıq növlərinə prioritet istiqamət üçün üstünlük verilməsi yollarını əsaslandırmaq vacib şərtidir.

4. Sahibkarlığın sosial iqtisadi proseslərlə əlaqəsinin qiymətləndirilməsi

Sahibkarlıq fəaliyyəti ölkədə iqtisadi artım, səmərəlilik və məşğulluq problemləri ilə əlaqədə təhlil olunmaq üçün sahələrarası idarəetmə və qərar qəbulunun alternativ variantlarını nəzərə almaqla struktur dəyişmələrinə məruz qalır. Bu səbəbdən də bəzi məhsulların istehlakını xarici ölkələrdən asılı etmək, iqtisadi şərtlərdə inteqrasiya effektinin səmərəli istifadə etmək üçün bəzi zəruri məhsulları minimal tələbat səviyyəsinə uyğun istehsal proqramları tətbiq etmək olar. Bu məqsədlə sahibkarlığın idarə edilməsində adambaşına düşən istehsal həcmi ilə həmin məhsulun istehlakı arasında nisbətlər müqayisə olunmaqla faktiki istehlak səviyyəsinin yerli sahibkarlıq yolu, yaxud gətirilməsi ilə ödənilməsinin xüsusi çəkisi qiymətləndirilir. Belə ki, inteqrasiya şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli variantı məhz yerli tələbatın istehlakçı üçün ucuz başa gəlməsi və gətirilməsi məhsulların müəyyən keyfiyyət standartlarına malik olması halında mümkünlüyü üstünlük təşkil etməlidir. Elə istehlak məhsulları və xidmət növləri var ki, onun idxalı və yaxud əhalinin başqa respublikada xərc hesabına istehlakı yolu ilə baş verir. O cümlədən, ölkədə xarici sahibkarlığın trans milli kompaniyaları öz avadanlıq və bəzən ərzaq məhsullarına üstünlük verməsi yerli məhsulların bazarını məhdudlaşdırır. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin illərində və investorların gəliş dövründə məhz xarici mallara üstünlük verilməsi davranışı mövcud idi. İslahatların müasir dövrü Azərbaycan sahibkarlığında marketinq və keyfiyyət dəyişmələri, yeni sahibkarlıq texnologiyalarının tətbiqi yerli bazarda əsas yerli əhali həm də xarici vətəndaşların tələbatına uyğun məhsul və xidmət istehsalı, yerli sahibkarlığın istehlak bazarında məhsul tələbatını ödəmək rolunu artırır. İxrac və idxalın ümumi balansı respublikada sahibkarlığın inkişafı və istehlak bazarının formalaşması ilə birbaşa əlaqəlidir.

Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan 1993-cü ildə 60 xarici ölkə ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdusa, 2010-cu ildə bu əlaqələrin coğ-

rafiyası genişlənmiş və 147 xarici dövlətlə idxal-ixrac əməliyyatları aparılmışdır.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi

(mln ABŞ dolları ilə)

	<i>1991</i>	<i>1995</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2010-cu ildə 2009-cu ilə nisbətən, %-ə</i>
Ticarət dövriyyəsi	4002,2	1304,9	2917,3	8558,4	54926,0	20824,5	27960,8	134,3
İxrac	2121,0	637,2	1745,2	4347,2	47756,2	14 698,50	21360,2	145,3
İdxal	1881,2	667,7	1172,1	4211,2	7170,0	6 119,70	6600,6	107,8
Saldo	239,8	-30,5	573,1	136,0	40586,0	8 578,80	14759,6	172

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

DSK-nın məlumatına görə, 1993-cü ildə xarici ölkələrlə ticarət dövriyyəsinin həcmi 1353,5 mln dollar olmuş, sonrakı illərdə ticarət əlaqələri genişlənərək 2010-cu ildə 27,9 mlrd dollara çatmış və 1993-cü illə müqayisədə 20,6 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində xarici ticarət əlaqələrinin strukturu da xeyli dəyişmişdir. İdxalın ümumi həcmində respublikaya gətirilən ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 1993-cü ildə 21,2%, 1995-ci ildə 41,6% olduğu halda, 2010-cu ildə bu göstərici azalaraq 18,6% təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarının idxalının azalmasına səbəb ölkəmizdə uğurla aparılan aqrar islahatlar nəticəsində yerli sahibkarların daha çox ərzaq məhsullarının istehsalına nail olmasındır.

Hər hansı sahə üzrə sahibkarlığın inkişafı onun regionlar üzrə resurs potensialına və bazara tələbat seqmentlərinə görə yerləşir və investisiya axınına səbəb olur. Sosial inkişaf baxımından ərazinin əhalisinin məşğulluğu və ixracat yönli sahibkarlıq daha intensiv istiqamət kimi qəbul olunur. Sahibkarlığın kompleks tədqiqi və onun səmərəsinin qiymətləndirilməsi metodikası, bazar tələbinin hər hansı konyuktura üzrə balansının dəyişmə dinamikasına bağlıdır. Sahibkar-

lıqda konyuktura yerli bazara və xaricə ixrac olunan məhsulların kəmiyyətini və marketinq strukturunu dünya standartlarına uyğun planlaşdırmaq yolu ilə təkmilləşir. Azərbaycan Respublikasında ixracatın strukturunun təkmilləşməsi ixracat məhsullarının marketinqinin, onların uzaq və yaxın ölkələrə göndərilməsinə təkmilləşdirmək perspektiv istiqamət olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq məhsullarının ixracatını artırmaq üçün təsərrüfat əlaqələrinin hüquqi şəxs kimi istehlakçıların və xidmət sahiblərinin əmtəə və xidmət məhsullarının çeşidinin keyfiyyətini dəyişməsi əsas meyar olaraq qəbul edilir.

Sahibkarlığın inkişafında marketinq planlaşması və idarə olunması əsas rol oynayır. Marketinq planlaşmasında mənfəət gətirmək üçün ayrı-ayrı məhsulların bazarı öyrənilir və həmin bazarda məhsul və xidmətin hər birinin istehsal xərcləri nəzərdə tutulur. Sahibkarlığın funksional təyinatı daha çox resurs potensialın marketinq quruluşu ilə müəyyənləşir. Respublikada təbii resurslar maliyyə potensialı, onun xarici və daxili subyektlər üzrə formalaşması mənbələri, texnoloji quruluşu, fondlar və həmçinin amortizasiya ayırmaları, təsərrüfatçılıq fəaliyyətini formalaşdırır.

Maliyyə potensialı respublikaya gətirilən kapital və yerli məhsulların satışı yolu ilə əldə edilən ümumi maliyyə potensialı hesabına formalaşır. Maliyyə potensialının əsas artım mənbəyi onun ixrac olunan məhsullar hesabına əldə etdiyi valyuta gəlirləri, həmçinin əhalinin investisiya məqsədi üçün yığıdıqları vəsait rol oynayır.

Respublikada daha çox fərdi formada yığım yolu ilə hüquqi şəxs və hüquqi şəxs yaratmayan sahibkarlıq üçün xüsusi vəsaitlər aparıcı rol oynamışdır. Dövlət büdcəsinin xərclənməsində iqtisadiyyatla bağlı xərclər, yerli büdcə gəlirləri və xərcləri, müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaitləri, büdcədən kənar fondlar daxildir ki, bunların ayrı-ayrı və yaxud vahid proqram əsasında istifadəsi sahibkarlığın inkişafına maliyyə resursu kimi təsir edir.

Müstəqil Azərbaycana xarici investisiyaların axını ildən-ilə artaraq 2010-cu ildə 8,2 mlrd ABŞ dolları həcminə çatmışdır. 1994-cü ildən 2010-cu ilə kimi iqtisadiyyatımızın inkişafına bütün maliyyə mənbələrindən 83,4 mlrd manat həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, bunun da 54,4 mlrd dolları xarici investisiyanın payına düşür. İnvestisiyaların 68,9%-i iqtisadiyata birbaşa investisiya şəklində yönəldilmiş, eyni zamanda 33,1 mlrd dolları və ya 60,9%-i neft sənayesinin inkişafına sərf edilmişdir.

Sahibkarlığın inkişafı onun təşkilı formalarının dinamıkasına təsir edir. Hər bir iqtisadi inkişaf mərhələsində aparılan siyasətə uyğun olunan sahibkarlıq fəaliyyətində təşkilati quruluş və onun marketing strukturunu formalaşdırır. Daha çox xarakterik cəhət özəlləşmə və restruktizasiya sahibkarlıqla dövlət idarəetmə mexanizmləri arasında əlaqə formalarının təkmilləşməsi əsas rol oynayır. Özəlləşmə təcrübəsində dövlətsizləşdirmə, səhmdar cəmiyyəti, fermer təsərrüfatı müştərək müəssisə formasında inkişaf edir. Tətbiq olunan iqtisadi mexanizmlərdən asılı olaraq bu formaların rolu dəyişir, onların idarə olunması sahibkarlıq hüququ ilə əsaslandırılır və biznes plana uyğun reallaşır.

5. Sahibkarlıq gəlirlərinin artırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları

Gəlirlərin iqtisadi subyektlər üzrə formalaşması mülkiyyətin miqyası, onun istifadə səmərəsi həmçinin forma və xarakteri ilə artır və istifadə olunur. Dövlət gəlirləri dövlətin iqtisadi inkişafının nəticəsi və amili olmaqla iqtisadi tədbirlərin maliyyə əsaslarını təşkil edir, sosial statusu hər bir nəfərin və qrupun bu gəlirlərdən istifadəsi qanunauyğunluqlarını reallaşdırır. Təbii ki, gəlirlər yaradılır, istehsal olunur və məhdud olduğu üçün onun bölgüsü də müəyyən meyar və göstəricilər ilə, prinsiplər və normativlərə uyğun stimullar və tənzimləmə rıçaqları üzərində qruplaşır. Bu göstərilən aspektlər son nəticədə gəlirlərin sosial səmərəsini, onun iqtisadi artımda rolu və əhalinin rifahının yüksəldilməsində səmərəsini ifadə edir.

Dövlət gəlirləri istehsal prosesində yaranır, onun dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətində olan sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyərinin sahibkarlar və dövlət arasında bölgüsü nəticəsində baş verir. Hər bir subyektin gəlirləri həmin subyektlərin gəlirlərin yaranmasında iştirak payını nəzərə almaq və həmçinin subyektlərin səlahiyyətləri və vəzifələrini təmin edən resurs potensialını formalaşdırmaq məqsədini reallaşdırmağa çatan vəsait hədəf olaraq konseptual inkişafın əsas istiqamətləridir. Sahibkar gəlirlərinin bölgüsü dövlətlə müəssisə daxili yığım və istehlak məqsədləri üçün əmək haqqı və əmək haqqına əlavələr şəklində, dövlət büdcəsində ödəmələr üçün istifadə olunur. Sahibkarlıq gəlirləri sosial müdafiə fonduna, dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə müxtəlif vergilər yolu ilə bölünür. Əldə olunmuş gəlirlərin subyektlər arasında əmtəə və xidmət mübadiləsi yolu ilə yenidən bölünür. Beləliklə hər

bir subyektin gəlirləri özünə məxsus mənbəələr hesabına formalaşır.

Pul gəlirinin strukturunda əmək gəlirləri əsas yaşayış vasitəsi olmaqla onun əsas hissəsini muzzdlu əməkdən gələn gəlirlər və həmçinin öz xüsusi təsərrüfatından olan gəlirlər təşkil edir. Əhalinin gəlirlərinin məcmuu statistik materiallara əsasən hesablamalar göstərir ki, əmək haqqı gəlirlər 2010-cu ildə 59,8% təşkil etdiyi halda sahibkarlıq fəaliyyətlərindən gəlirləri 53,9% təşkil edir. Sahibkarlıq gəlirləri forma və məzmunca sahibkarlıq növünə uyğun olaraq muzzdlu əmək haqqı və natural gəlirlər kimi ödənilir (cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatının pul gəlirlərinin quruluşu (%-lə)

	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Gəlirlər	100	100	100	100	100	100	100	100	100
O cümlədən									
Əmək gəlirləri	69,3	35,4	35,6	53,6	55,6	56,5	56,8	58,0	59,8
Sosial transfertlər	17,7	5,8	7,9	11,6	12,0	14,7	15,6	15,7	15,1
Kənd təsərrüfatı məhsulları satışından gəlirlər	7,5	16,7	18,2	18,6	18,3	16,1	15,8	15,3	14,0
Digər gəlirlər	10,5	42,5	38,3	16,2	14,1	12,7	11,8	11,0	11,1

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2011. səh.169.

Sahibkarlıq bazarının formalaşması əmtəə və xidmət təklifindən asılı olaraq birbaşa bölgü yolu ilə əhali gəlirlərinə təsir edir. Sahibkarların gəlirləri üç əsas istiqamətdə bölünür və sonradan istifadə olunur. İlk növbədə sahibkarlar sferasında bazar tədavülü prosesində və sahələr arası maddi maliyyə rıçaqları vasitəsi ilə; İkinci əsas istiqamət dövlətlə sahibkarlar arasında dövlət öhdəliklərini ödəmək və dövlətlə pul kredit münasibətlərinin real simasında istifadə olunan mexanizmlər vasitəsilə. Digər əsas istiqamət olaraq sahibkar gəlirlərinin istifadəsi istiqaməti olan muzzdlu əməkhaqqı və yeni yığım vəsaiti olaraq istifadə istiqamətləri ilə.

6. İstehlak bazarının və əhalinin tələbatının formalaşmasında sahibkarlığın perspektiv rolu

İstehlak bazarı dinamik dəyişən proses olmaqla əmtəə və xidmət bazarı ilə müəyyənləşir. İstehsal strukturu əmtəə və xidmət bazarının marketing strukturunu müəyyən edir. Bu strukturun təkmilləşməsi əhalinin tələbat sistemi və əhalinin gəlirləri ilə bağlıdır. Sahibkarlıq

ikiqat təsir müstəvisindən çıxış edir. Bir tərəfdən bazarın marketinqi və uyğun əmtəə və xidmətlərin dəyişməsinə müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən bazar tələbinə uyğun istehsal həcmi və onun strukturunu təkmilləşdirdikcə gəlirlərin bütün forma və mənbəələrini dəyişməklə alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə müəyyənləşdirir.

Rəqabət mühitü şəraitində sahibkarlar istehlak bazarında çıxmaq üçün məhsulun istehsal dəyərini azaltmaqla qiymətlərdə istehsal həcmi artırmaqla çıxmalıdır. Yalnız inhisarçılıq şəraitində istehsal rəqabətinə təsir etməklə qiymətlərin aşağı düşməsinə maneçilik edən inhisarçı sahibkarlara qarşı antiinhisar tədbirlər öz təsirini göstərməlidir. Sahibkarların istehlak bazarına təsiri bölgü sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə baş verir. Belə ki, gəlirlərin artırılmasına təsir etməklə öz məhsullarının reallaşmasına alıcılıq qabiliyyətilə təsir edir. Ona görə də istehsal həcmi artırımı ilə yanaşı, onun bölgüyə gedən hissəsi reallaşan hissə üçün ekvivalent dəyər rolunu oynayır. Əgər bu nisbətlər düzgün «optimal» olmazsa onda məhsul ehtiyatlarının yaranması, inflyasiya və yaxud son nəticədə həmin istehsal növünün başqası ilə əvəz olunmasını tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar tələbinin dəyişmə meylli sahibkarlığın profilini, onun məqsədini gəlir gətirmək olduğu üçün daha çox tələb olunan sahələr və yaxud məhsullar üzrə ixtisaslaşır. Və son nəticədə təklifin artması ilə həmin məhsulun bazar tələbindən artıqlığına, qiymətin aşağı düşməsinə səbəb olur. Onda gəlirlərin formalaşması və artımının əsas amili olan qiymətin dəyişməsi nəticəsində, sahibkar yeni çeşiddə məhsul və xidmət növləri axtarır. Əhəlinin makroiqtisadi xərc strukturu ev təsərrüfatlarına görə aşağıdakı nisbətdə dəyişir (bax: cədvəl 4).

Əhəli istehlakı bazarı formalaşdıran mənbələr hesabına olduğu və bu mənbələrin dəyişmə dinamikası daxili istehsal və daxili mənbələri hesabına formalaşdığı üçün əmtəə dövriyyəsinə əhəlinin istehlak strukturu ilə müqayisə edib sahibkarlıq segmentləşməsinin dəyişmə meylləri haqqında fikir söyləmək olar. Qida məhsullarının istehlakı bütün mənbələr hesabına aیلəyə düşən məhsulların dinamikasını göstərir (bax: cədvəl 5).

Cədvəldən göründüyü kimi, adambaşına düşən qida məhsullarının artımında, əsas mənbəə rolunu daxili istehsal, respublikada kənd təsərrüfatı və emal sənayesində inkişaf dinamikası öz rolunu göstərir.

Cədvəl 4.***Əhalinin istehlak xərcləri***

<i>İstehlak xərcləri</i>	<i>1990</i>	<i>1995</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
Cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100
O, cümlədən ərzağa	53,4	76,0	66,3	53,7	53,6	52,9	56,9	52,9	48,2
Qeyri ərzaq məhsullarının alınması	36,4	17,1	23,2	15,6	15,1	13,9	12,6	13,5	15,2
Alkoqollu içkilərə	1,3	0,5	1,2	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
Xidmətə	8,9	6,0	9,3	30,1	30,7	32,6	29,9	33,0	36,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən tərtib edilib

Cədvəl 5***Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində adambaşına, kiloqram)***

<i>Qida məhsulları</i>	<i>1990</i>	<i>1995</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>
Ət və ət məhsulları	32	15	22	29.4	31.5
Süd məhsulları	295	138	154	274.8	301
Yumurta	144	76	112	126	131.4
Qənd və qənnadı məmulatları	35,0	12,2	16,8	30.8	31.5
Bitki yağı	2,5	2,1	3,1	8.3	8.6
Balıq və balıq məhsulları	4,2	1,3	2,7	6.6	6.9
Kartof	27	23	47	48.5	54.6
Tərəvəz və bostan məhsulları	68	69	129	77.9	84.1
Meyvə və giləmeyvə, üzüm (şərab emalına sərf olunanı daxil etmədən)	33	62	41.7	54.5	65
Taxıl məhsulları	153	141	158	156.5	153.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən tərtib edilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, adambaşına düşən istehlak səviyyəsi hələ ki, bəzi məhsullarda 1990-cı illərin səviyyəsinə çatmamışdır. Kartof sahəsində artım, tərəvəz, bostan və taxıl istehsalı, kənd təsərrüfatında üzümçülüyn, pambıq istehsalının azalması ilə baş vermişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafında bazarın genişlənməsi kimi üzümçülüyn və pambıqçılığın inkişafı perspektiv istiqamət olaraq qalır. Bu sahələrin məhsullarının emalı sahəsi genişlənsə kənd

təsərrüfatının özünün artması da baş verəcəkdir.

7. Sahibkarlığın inkişafının sosial nəticələri və perspektiv istiqamətləri

Sosial prioritetlər sahibkarlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Daha çox birbaşa və dolayı insan rifahı ilə bağlı olan sahibkarlıq fəaliyyəti daha səmərəli variant və istehlak davranışı baxımından daha üstün sayılır. Bu baxımdan sahibkarlığın sosial nəticəsi onun insan istehlakına gəlirlər, yaxud natural istehlak vasitəsi ilə təsir gücü qiymətləndirilir. Gəlirlər vasitəsi ilə sahibkarlığın təsiri, son nəticədə istehlak bazarı ilə ölçülür.

Sahibkarlığın özünün iqtisadi səmərəsi onun sosial göstəricilər sistemində nəticəsini verir. Hər bir sahibkar çalışır ki, onun potensialı daha güclənsin və bu potensialın istifadəsi hesabına daha çox tarazlı iqtisadi siyasətin tərtibinə və reallaşmasına nail ola bilsin. Hər bir sahibkarlıq növü üç əsas amilin və mənbənin hesabına səmərəsini göstərir.

Birinci, maddi nemətlər və xidmət təklifini artırır, sosial davranışın əsas istiqamətlərini formalaşdırır.

İkincisi, sahibkarlıq mühitü regionların və ayrı-ayrı peşə fəaliyyətinin nüfuzunu artırır. Rəqabət mühitü yaratmaqla əməyin xarakteri ilə onun nəticəsi arasında əlaqəni möhkəmlədir. Əhalinin daha nüfuzlu vərdişlərinə, təhsilə olan ehtiyacların müəyyənləşdirir. Əhalinin həyat fəaliyyətində qərar qəbul etmək sferasını genişləndirir. Daha çox istehsal və xidmət növlü sahələrin kompleks əlaqəsi təmin olunmaqla əmtəə və xidmət bazarının kompleksliyi təmin olunmuş olur.

Üçüncüsü, sahibkarlığın sosial sferaya təsiri birbaşa hər bir işçi, yaxud ərazidə yaşayan əhali üçün sosial infrastrukturun yaranması və onun səmərəli istifadəsi şəraitinin yaradılması ilə baş verir. Bu istiqamətlər sosialyönlü sahibkarlığın da prioritet olmasını yaradır. Sosial prioritetlər mürəkkəb və bir sıra iqtisadi təşkilatı, ənənəvi və formalaşmış həyat tərzilə bağlı olduğu üçün onun əsaslandırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün qlobal fəaliyyət mexanizmi rolunu oynaya bilər.

Sahibkarlığın inkişafı bir sıra sosial-iqtisadi proqramların reallaşmasının tədbirlər mexanizmi kimi formalaşır və inkişaf etdirilir. Yoxsulluğun azaldılması nisbi proses olmaqla əhali təminatında əsaslandırılmış obyektiv differensiasiyasını saxlamaqla, az təminatlığın həd-

dinin azaldılması və orta təminat səviyyəsində yaşayanların xüsusi çəkisinin artırılmasına yönəldilən tədbirlər təşkil edir.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri aşağıdakı elmi əsərlərdə çap olunmuşdur:

1. K.A.Nəcəfova. "Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi inkişaf və sahibkarlığın səmərəli təşkilinin qarşılıqlı əlaqəsi". "İqtisadiyyat və audit" jurnalı. 8 (74) - 2006, 0,5 ç.v.

2. K.A.Nəcəfova. "Sahibkarlığın sosial səmərəsinin ölçülməsi və tədqiqinin metodologiyası". "Maliyyə və ucot" jurnalı. 04 (176) – 2007, 0,7 ç.v.

3. K.A.Nəcəfova. "Sahibkarlığın inkişafının sosial nəticələri və perspektiv istiqamətləri". "Azərbaycan Aqrar Elmi" jurnalı, №4-5, Bakı, 2007, 0,7 ç.v.

4. Наджафова К.А. «Теоретические основы оценки стоимости интеллектуальной собственности». "Əmlak və iqtisadiyyat" jurnalı. №3-2010, 0,2 c.v.

5. K.A.Nəcəfova. "Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluq problemlərinin həlli yolları". Azərbaycan Aqrar Elmi" jurnalı. 01(221) - 2011, 0,6 ç.v.

6. Наджафова К.А. "Приоритеты стратегии развития предпринимательства в Азербайджанской Республике", "Международный научный журнал". РФ 04(1995-4638)-2011. 0,7 ç.v.

7. K.A.Nəcəfova. "Regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının sahibkarlığın inkişafına təsiri". "Aqrar iqtisadiyyat: müstəqilliyin 20 ilində" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları., Bakı-2011, 0.1 ç.v.

8. K.A.Nəcəfova. "Sahibkarlığın sosial sferada əsas inkişaf xüsusiyyətləri", AMEA-nın İqtisadiyyat institutunun "Elmi əsərlər" jurnalının. , Bakı-2012/2, 0.7 ç.v.

Наджафова Камаля Акиф кызы

**Социально-экономическая эффективность
предпринимательства и проблемы ее повышения**

РЕЗЮМЕ

Практика развитых зарубежных стран показывает, что основным стратегическим фактором, влияющим на стабильный экономический рост и обеспечение на этой основе нормальных жизненных условий населения, является формирование современного цивилизованного предпринимательства.

Во введении работы обоснована актуальность темы, показаны уровень изученности проблемы, сформированы цель, задачи и объект исследования, определены научная новизна, практическая значимость, указаны информационная база и теоретико-методологические основы исследования, объем и структура работы.

В первой главе изучены социально-экономическое развитие и эффективная организация, приведена методология расчета социально-экономической эффективности, показана роль социального государства в развитии предпринимательства.

Во второй главе исследованы современное состояние и динамика предпринимательства, проанализированы особенности развития предпринимательства в социальной сфере и показана его связь с социально-экономическими процессами.

В заключительной главе указаны пути совершенствования предпринимательства в целях повышения его доходности, направление улучшения потребительского рынка. В этой главе исследованы перспективы развития предпринимательства и формирования потребительского спроса населения.

В заключении на основе проведенного научного исследования предлагаются основные выводы и предложения и конкретные меры по преодолению отмеченных в работе недостатков.

Problems on Sosial-economic Efficiency of Entrepreneurship and its Growth

Summary

The experience of economically developed countries proves that the main strategical aspect that influences stable economic growth and consequently the growth of the welfare of the community is the formation of civilized modern entrepreneurship.

The actuality of the theme has been substantiated, wide information has been given on the investigation of the problem, the aim and the goals of the research have been determined, the objective of the research, its theoretical-methodological principles, information basis, scientific innovation, practical significance have been stated, approbation of the work and application of the conclusions, composition and volume have been recorded in the introduction.

The first chapter of the dissertation deals with socio-economic growth and efficient organization of entrepreneurship, measuring its social efficiency and investigation methodology, the role of the state in the development of entrepreneurship within the framework of market economy.

The existing situation and dynamics of social factors of entrepreneurship, its principal development features in the social sphere have been analysed and interaction of entrepreneurship with socio-economic processes has been evaluated in the second chapter.

The third chapter of the thesis deals with improvement directions with the purpose of increasing proprietorship gains, improving consumer market of proprietorship and its prospective role in formation of community's demands and social results of the development of entrepreneurship and its prospective directions.

In conclusion on the basis of the carried out scientific research work basic conclusions and suggestions are offered, concrete measures are stated to overcome the drawbacks indicated in the dissertation.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

НАДЖАФОВА КАМАЛЯ АКИФ КЫЗЫ

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА
И ПРОБЛЕМЫ ЕЕ ПОВЫШЕНИЯ**

Специальность: 5308.01 – “Общая экономика”

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации по присуждению ученой степени
доктора философии по экономике**

БАКУ – 2013